

TUYUHUNLARIN QIANGLAŞMA (TİBETLİLEŞME) MESELESİ VE ONLARIN TÜRK KÜLTÜRÜ İLE YAKIN İLİŞKİSİ ZEKİ TOK*

Öz: Türklüğü veya Moğolluğu tartışmalı olan Tuyuhunlar, Türk tarihi araştırmalarında önemli bir dönemi ifade etmektedir. Yaklaşık 350 yıl yaşattıkları (tahminen M.S. 329-663) devletleri, Gansu ve Kök Nur (Qinghai) merkezli olarak etrafa genişlemiştir. Hakim oldukları bazı bölgelerde nüfusun çoğunluğunu Qiangların oluşturması sebebiyle kimi çevrelerce Tuyuhunların Qianglaştığı yani kültürel değişime uğradıkları öne sürülmüştür. Biz bu çalışmamızda Çin kaynaklarına dayanarak Tuyuhun ve Tibet kültürünün özelliklerini tetkik edip, Tuyuhunların; Türk kültürü ile yakın ilişkisini ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Tuyuhun, Qiang (Tibet), Türk, Moğol, Çin kaynakları, Kültür

THE PROBLEM OF TRANSFORMATIONS OF TUYUHUNS TO QIANG (TIBETIAN) AND THEIR CLOSE RELATIONSHIPS OF THE TURKISH CULTURE

Abstract: Tuyuhuns, whose race, being Turk or Mongol, are controversial, represents a very important period for Turkish history. Their state, which was existed for about 350 years (estimated 329-663 A.D.), had expanded around as Gansu and Kök Nur (Qinghai). It has been suggested that Tuyuhuns became Qiang, that is, they underwent a cultural change because the majority of the population in some regions they dominated were Qiang. In this study, we examine the characteristics of Tuyuhun and Tibetan culture based on Chinese sources and examine the Tuyuhuns; We will reveal its close relationship with Turkish culture.

Keywords: Tuyuhun, Qiang (Tibetan), Turkish, Mongolian, Chinese resources, Culture

---

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. zekitok.1907@gmail.com. Orcid: 0000-0001-8351-782X

Giriş

Tuyuhunların Tarihine Kısa Bir Bakış

Tuyuhunların kurduğu devletin ömrü yaklaşık 350 yıldır (tahminen M.S. 329-663). Onların menşei ve dili bahsinde Türk ya da Moğol oldukları görüşünün yanında günümüzde bir dayanağı kalmayan Tunguz oldukları görüşü de vardır. Tuyuhun tarihi üzerinde en önemli bilgileri bulduğumuz Çin kaynaklarının ifadesine göre Tuyuhunların kökeni Xianbeilerin 鮮卑 Murong 慕容 boyundan gelme idi.

Onlar geniş bir sahada varlık gösterdiler: Gansu'nun güneyi, Tibet, Kök Nur (Qinghai 青海) ile Sichuan'ın kuzeybatı ve Doğu Türkistan'ın güneydoğusuna hakimdiler.

Tuyuhun (?-317 吐谷渾), Murong beyi Shegui'nin 涉歸 cariyeden doğma büyük oğluydu. Baba Shegui hayattayken cariyeden doğma büyük oğlu Tuyuhun ve baş hatundan küçük oğlu Muronggui'nin boylarını ayırdı. *Jin Shu*'ya göre Tuyuhun'a 1700 aile; *Wei Shu*, *Bei Shi* ve *Song Shu*'ya göre ise 700 hane verdi. Shegui ölünce (283), küçük kardeş olmasına rağmen Muronggui 慕容廆 boyların başına geçti (285). Biraz sonra iki kardeşin atları kavga etti. Otlakların paylaşımı ve erklik mücadelesi iki kardeşin arasını açmıştı. Tuyuhun, Liaoxi'deki 遼西 ya da Liaodong'daki 遼東 (Çin'in kuzeydoğusunda) Murong boyundan ayrılıp batıya göç etmeye başladı. Gansu'nun güneyi ve Kök Nur civarında yerleşmeye başladılar. Yerleştikleri sahada zamanla yerli halklardan Qiang 羌 ve Diler 氐 ile Hun (Çeşitli Hun boyları ki bu sebepten Tibetliler Tuyuhunları "Aza/Ha-za" şeklinde kaydetti, Xia Beylik ailesi Helian, Kuzey Liang Devleti'nin bir kısmı), devletleri yıkıldıktan sonra gelen Tabgaç yönetici zümresi ve Xianbei (Batı Qin Qifu ailesi, Yifu ve Qihanlar gibi) boylarını kendilerine kattılar.

Tuyuhunların üçüncü beyi Yeyan'ı (329-351 葉延) devletin kurucusu kabul ediyoruz çünkü tam anlamıyla bir devlet yapısını ancak bu zamanda görüyoruz.

Mugui (426-436 慕犢) isimli bey zamanında güçlenme devrine girdiler, devletlerinin çevresinde bulunan beylikleri topraklarına kattılar, halkın sayısı

her geçen gün arttı. Tuyuhunlar artık Çin'in kuzeybatısındaki güçlü devletlerden biri haline geldi.

Shiyin'in (452-481 拾寅) yönetimi zamanında şehirler kurdukları göze çarpmaktadır, keza saraylar inşa ettiler, küçük beyler hep saraylar inşa etti. bu zamanda ülkede Budizm de yayılmaya başladı.

Tuyuhunlar en güçlü dönemlerine ise Fulianchou (490-529 伏連籌) döneminde ulaştı. Onlar, Doğu Türkistan'ın güneydoğu bölümüne uzandılar, günümüz Çakılık 鄯善 ve Çerçen 且末 topraklarına hakimdiler (ihtimal ki bu arazilere Shiyin devrinde hakim oldular). Bu dönemde, Türk devlet teşkilatının bir hususiyeti olan iki kanatlı yönetimi uyguladılar, Çakılık; batıdaki başkentleriydi.

Kualü (535?-591 夸吕) döneminde "Kağan" unvanını kullandılar, bu dönemki merkezleri, Kök Nur'un 15 li batısındaki Fusicheng 伏侯城 adlı bir şehirdi. Yine, batıdaki başkentleri Çakılık idi; doğudaki Fusicheng'deki esas kağana bağlıydı.

Tuyuhunlar zamanla zayıfladı. Bir dönem Sui Devleti onlara son verdi (609-618). Sui Devletinin yıkılışı sonrasında Tuyuhunlar, Kök-Türklere bağlandılar.

Tuyuhunların son zamanlarında komşuları Tibetliler güçlenmişti ve Qiang boylarını kendilerine kattılar. Sıkıştıkları coğrafyadan çıkış için görünürde tek yolları vardı ki o hedefe ancak Tuyuhun Devleti'ni yok etmekle ulaşabilirlerdi. Tuyuhunların güvenlik sorunu ciddi boyuttaydı. 634-663 yılları arası Tang Devleti'nin himayesine girdiler. Nihayetinde 663 yılında Tibetliler Tuyuhun Kağanlığı'nı yıktı, onların doğu ve batı kanadını ele geçirdiler¹.

---

¹ Giriş kısmında özetini verdiğimiz Tuyuhun tarihi üzerine ayrıntılı bilgi ve onlar hakkında genel literatür için bakınız: tarafımızca gerçekleştirilmiş yüksek lisans tezi: Zeki Tok, "Tuyuhun Tarihi (MS. III.-VII. Yüzyıl)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul, 2020.

Tuyuhun ve Qiang (Tibet) Kültürlerinin Çin Kaynakları Merkezli Karşılaştırılmaları ve Tuyuhunların Türk Kültürü İle Benzerliği

Tuyuhunların kurdukları devlette ciddi bir Qiang (Tibet)² nüfuzu olduğu üzerine tartışmalar vardır. Hatta onların kurdukları devlete “Qiang asıllı Tibet Devleti” diyenler bile vardır; ancak bunun tarihi gerçeklere uygun olmadığını düşünüyoruz. Gumilev’in “hürriyet düşkünü küçük halk” dediği Tuyuhunlar, etnik özelliklerini korumayı başarmışlardı³.

Tuyuhunların, ilk dönemki toprakları genel olarak bugünkü Gansu’nun güneyindeki topraklar, Sichuan’ın kuzeybatısındaki arazi ve Kök Nur havaliydi. Bahsedilen büyük sahada kadim zamanlardan bu yana Tibetlilerin ataları olarak kabul edilen Qiang ve Di toplulukları vardı. Tuyuhunlar yeni geldikleri bu toprakları ele geçirmekle Qiang ile Di topluluklarını da uzun yıllar idareleri altında tuttular⁴. Burada sözü edilen Qiang ve Dilerde; Türk, Moğol ve Yuezhi (Rouzhi 月氏/月支) tesiri vardı⁵.

² Çalışmamız için önemli meselelerden biri de Qiang ve Dilerin, Tibetlilerin ataları olduğu konusunda tartışmaların olmasıdır. Çin kaynakları ve çağdaş araştırmacıların kayıtlarını nazarı dikkate alarak Qiangların Tibetlilerin ataları olduğu görüşünü benimsedik. Bu konuda farklı görüşler için bakınız: *Jiu Tang Shu*, 196. Bölüm; *Xin Tang Shu*, 216. Bölüm; Huang Chi-Huei, “Tang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1970; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995; Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009, s. 499-536; István Vásáry, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, Çev. Dr. İsmail Doğan, İstanbul, 2007, s. 156-161; Sema Orsoy, “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya’da Ti ve Ch’iang Kavimleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Ankara, 2013; Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020; Li Wenshi 李文实, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001. Yine ülkemizde yakın dönemde Tibet tarihi konusunda tamamlanan bir çalışma vardır. Keza Tibetlilerin tarihi ve kültürüne dair birçok mesele derli toplu olarak buradan takip edilebilir: Enes Adıgüzel, *Tibet Yüksek Dağlarının Konar Göçer İmparatorluğu*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2024.

³ L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002, s. 524-525 ve 536.

⁴ Sema Orsoy, “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya’da Ti ve Ch’iang Kavimleri”, s. 29-85; Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 500-501.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 2015, C. 2, s. 450-456; Bahaeddin Ögel, “Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüce-Çi’ler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957, s. 247-278; Ying-Shih Yü, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Selçuk Esenbel, Derleyen Denis Sinor, s. 180; Helmut Hoff-

Tuyuhunlar bölgeye göç ettikten sonra çok sayıda Qiang ve Di nüfusuna sahip oldu. Tuyuhun ve Tibetlilerin kurduğu bu ilişki nedeniyle Tuyuhun ülkesindeki Qiang ve Di⁶ nüfuzu bahsinde ciddi tartışmalar meydana gelmiştir, bu tartışmada öncü ve aynı zamanda tarihe not bırakan belli başlı tarihçiler vardır. Tartışmaya dair görüşler günümüze yaklaştıkça daha olgunlaşmıştır⁷.

---

man, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 503; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 137.

⁶ *Nan Qi Shu*, s. 1025'teki kayıtlarda: Muronggui'nin cariyeden doğma ağabeyi Tuyuhun, Di Beyi 氏王 oldu kaydına rastlarız. Ma Manli, bu bilgiden yola çıkarak Di topluluğunun Tuyuhun Devleti'nin kuruluşunda başlıca gücü oluşturduğunu söyler bakınız: Yang Jianxin 杨建新, Ma Manli 马曼丽 ve diğerleri, *Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史*, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990, s. 180. Ancak burada bir yazım hatası olduğunu düşünüyoruz. Hatanın kaynağı “氏” karakterine çok benzeyen Di karakterinin yazımından kaynaklıdır. Doğru kayıt şu şekilde olmalıdır: Muronggui'nin cariyeden doğma ağabeyi Tuyuhun ailenin (boyun, halkın) beyi 氏王 oldu.

⁷ Bazı araştırmacılar, Qiangların Kök Nur'da Tuyuhun Devleti'ni kurduğunu; Tuyuhun Devleti'nin Qianglarla gerçekleşen etnik bir kaynaşma sonucunda oluştuğunu; Tuyuhun'un ardından gelen beylerden itibaren Tuyuhunların güçlenmesinin Qianglarla bütünleşmeleriyle gerçekleştiğini veya Qiang kültürünü kabul etmeleriyle olduğunu söylemiştir. Tuyuhun tarihi meselelerinden biri olan bu konuda araştırmacıların görüşlerinden birkaçı şunlardır: Eberhard'ın düşüncesine göre bağımsız olarak hareket eden Xianbei boyları büyük ve geniş Tibet topraklarına göç etti, burada devlet kurup yerli Tibet halklarını yönettiler neticede Moğol ve Tibetlilerden oluşan Tuyuhun olarak bildiğimiz yeni bir topluluk ortaya çıktı. Önceki zamanlarda Tuyuhunlara az da olsa Türkler karışmıştı. Tuyuhunların yönetim erki Xianbei ancak ahalsininin Tibetli idi, Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 18, 147, 152 ve 195; B. Ögel'e göre Tuyuhunlar çeşitli Xianbeiler ve Hunların karışmasıyla oluşmuştur. Keza, Proto-Moğol ve Tibetlilerin birleşmesi ya da karışmasından Tuyuhun halkının ortaya çıktığını söylemiştir, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, s.241 ve C. 2, s. 382-383; Helmut Hoffman'a göre Qianglar devlet kuramamışlardı, yağmacılık yapmak ve emniyet içinde yaşamak için kısa süreli birlikler oluşturmuşlardı. Bozkır halklarının hakimiyeti altına giren Qiang toplulukları da vardı. Mesela Tuyuhun Devleti çatısı altında birleşen Qiang toplulukları. Tibet'in kuzeydoğusundaki Qiang toplulukları, Tuyuhun Devleti egemenliğine altına girdi, Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 501-502; Ma Manli şu düşüncededir: Tuyan'ın öldürülmesi hadisesi Tuyuhun'un torunu olan Yeyan'dan itibaren devlet ve yerel halk ile sürdürülen ilişkilerde bir değişime neden oldu. Onlar, Çinlilerin yönetimdeki deneyimlerini özümstediler ve yönetimde yerel ahaliye bağlı olup ülke işlerini böyle hallettiler. Tuyuhunların memurlarının isimlerinden görüleceği üzere Saray Danışmanı Boluolin 薄洛鄰, Başkâtip Zhong'edi 鍾惡地, Saray Danışmanı Qisuyun 乞宿雲, Başkâtip Zenghe 曾和 ve diğerleri çoğunlukla Qiang, Gaoche 高車 ve Çinli zümrelerdendi. Tuyuhun yönetiminin bu milletlerden kişileri yüksek mevki ve bürokraside kullanması, karşılıklı ittifak ve güvene dayalı bir tür ilişkinin ifadesidir. Suixi'nin yönetimi zamanında Qiang halkı Tuyuhun Devleti yönetiminde güce ve önemli görevlere sahipti. *Zizhi*

Bununla beraber ülkemizde; “Tuyuhunların Qianglaştığı (Tibetlileştiği)” yönündeki görüşün genel olarak Eberhard etkisiyle olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Türk bilim dünyasında Tuyuhunlar üzerine yapılan sohbetlerin ana referans noktası (dipnotlarda da verdiğimiz) Eberhard’ın *Çin Tarihi* kitabındaki ifadelerdir. Eberhard’a göre bağımsız olarak hareket eden Xianbei boyları büyük ve geniş Tibet topraklarına göç etti, burada devlet kurup yerli

---

Tongjian, s. 3245-3246’da “Beyin sağı solu” hep Qiang’dı kaydı vardır. Onların güç ve imkanı, beyin kardeşini istedikleri halde öldürebilecek seviyede idi. Ama Qianglar isyan etmek için ellerindeki büyük gücü kullanmayı tercih etmediler. Bu örnek Tuyuhunların birlik olma siyasetinin başarısızdır, Qianglara uyguladıkları politikalarında başarılı olduklarını gösterir. Çünkü Qiangların, Tuyuhun Devleti’ndeki yüksek görevdeki temsilcisi, Tuyuhun Devleti’nin varisini desteklemiş ve ülke menfaatlerine göre hareket etmiştir. Onların, birlik oluşturmaya dayalı ilişkisi esasen Tuyuhunların Qiang topraklarında birliğini ve yere sağlam basmasını sağlayan ana nedendi... Bakınız: Ma, *Xibei Minzu Guanxishi*, s. 179-180; Li Wenshi’ya göre ise Tuyuhunların esasen bir Qiang devleti olduğuna dair görüşler Fan Wenlan 范文澜 ile başlamıştır. Tuyuhunların Çin tesiri altında kaldığı, Çinlilerin çeşitli sistemlerini kullandığı, keza onların Qianglar ile karışmasından yönetici sınıfın ortaya çıktığı, onların Qianglaştıkları, bu durumdan dolayı Tuyuhun Devleti’nin esasen Qiang devleti olduğu, Qiangların Kök Nur’da Tuyuhun Devleti’ni kurduğu, yani Tuyuhun Devleti’nin kuruluşu ve sonraki devirleri için Çin ve Qiang etki ve tesirini ortaya atan bilim insanları olmuştur. Onların görüşüne göre Tuyuhunlar aslında, Tibet İmparatorluğu öncesi bir Qiang devletine benziyor, Qianglaşıyor ve bağımsız bir varlık gösteremiyorlardı. Ancak nüfusu az bir topluluğun geldikleri bölgede devlet kurmaları onların nüfusu fazla bölge halkı tarafından asimile edileceği anlamına gelmez, bunun örnekleri tarih sayfalarında görebiliriz. Dolayısıyla Tuyuhunların Qiangların bölgesinde devlet kurmaları, devletin Qianglar tarafından kurulmuş olduğu veya onların tamamen Qiang’a dönmüş olmasını gerektirmez. Tuyuhun Devleti, Qiangların topraklarında kuruldu, gelişti; fakat Qianglar, Tuyuhun Devleti’ni kurmadı. Onlar, Qiang kültüründen önce Çin kültürünü benimsedi (Tuyuhun ülkesinde Budizm’in yayılması, onların Çin takvimi kullanmaları, Çin imparatorunu taklit etmeleri, Çin’in verdiği unvanları kabul etmeleri, memuriyet unvanlarını almaları, Çin kılık kıyafeti [resmi tören elbisesi] kullanmaları...). Tang Devleti ve Beş Sülale dönemlerinden sonra Tuyuhunların batı tarafındaki siyasi güçleri sona erdiği için yavaş yavaş tarihten silindiler, bu arada onlardan bir bölüm günümüze kadar varlığını sürdürdü ama keşfedilmedi. Bunun bize gösterdiği; ilk zamanlarda Tuyuhunlar, Qiang topraklarında devlet kurdular ancak Qianglaşmadılar. Üstelik sonraki dönemlerde Qiang topraklarında bin yıldan daha fazla varlık gösteren ve bugün de bazı karakteristik özelliklerini sürdüren Tuyuhunların nesilleri vardır ki onlar ne Qiangların devamı olan Tibetlilere ne de Han-Çin ve Moğol milletine benzemektedir. Bu nedenle Qiangların Tuyuhun Devleti’ni kurduğu düşüncesi gerçeklikten uzaktır. Bu görüşe sahip olanlar, ilk zamanlar Tuyuhunların beş yüz veya bin beş yüz aile olmalarından dolayı onların hükümet kuracak güç ve üstünlüğe sahip olmadıklarını savunur. Gerçekte üç yüz yıldan fazla zaman içinde Tuyuhunların insan nüfusundaki artış çok fazla oldu. Sadece Tang başlangıcında bağlanan Nuohebo’yu takip eden birkaç bin çadır Tuyuhun vardı. Ayrıca Tang’ın orta döneminde, Tibetlilerin yönettiği Tuyuhun askeri genellikle on binlerce veya yüz binlerce idi ki bu onların uzun süre bağımsız olarak var olmalarının nedensiz olmadığını gösterir. Bakınız: Li, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, s. 316-322.

Tibet halklarını yönettiler neticede Moğol ve Tibetlilerden oluşan Tuyuhun olarak bildiğimiz yeni bir topluluk ortaya çıktı. Önceki zamanlarda Tuyuhunlara az da olsa Türkler karışmıştı. Tuyuhunların yönetim erki Xianbei ancak ahalişi Tibetli idi. Eberhard'ın bu görüşü az veya çok taraftar bulmuştur.

Yine, Tuyuhun-Qiang (Tibet) kültür özelliklerini inceleyen ve birbirinden farklı olduğunu ortaya koyan Li Wenshi'nin çalışması bize ilham olmuştur⁸.

Peki, Tuyuhunların ve Tibetlilerin ise gerçek anlamda bir devlet teşkilatının, kültürünün ortaya çıktığı dönemin kültür kayıtlarını inceleyelim. Bunu yaparken Çin kaynaklarına dayanarak, Tuyuhunların ve Tibetlilerin “klasik dönemlerinin” özelliklerini karşılaştıralım. İki topluluğun devlet yapısını, kültürünü kelimesi kelimesine bir anlayışla değil; fakat büyük resme bakarak incelemek tarihi gerçekleri daha anlaşılır kılacağımızı düşünüyoruz:

Memuriyet, Yönetim Yapısı, Yerleşim Yerleri ve Cezai Yaptırımlar Tibetlilerde

Tibet imparatoruna Zanpu 贊普, onun karısına ise Momeng 末蒙 denirdi. Devlet idaresinde Başbakan'a (Daxiang 大相) Lun-chai 論萐 (veya Dalun 大論); Başbakan Yardımcısı'na (Xiaoxiang) 小相 Lun-chai-hu-mang 論萐扈莽 (veya Xiao-lun 小論), Hudut Valisi'ne (Duhu 都護) Xi-bian-che-bu 悉編掣逋 derler. Yine içerde Dahiliye Nazırı'na (Daxiang 大相) Nang-lun-che-bu 囊論掣逋 (veya Lun-mang-re 論莽熱); vekiline 副相, Nang-lun-mi-ling-bu 囊論覓零逋; Dahiliye Vekil Muavini'ne (Xiaoxiang 小相) Nang-lun-chong 囊論充; keza Devlet Vekili'ne (Zhengshidaxiang 整事大相) Yu-han-bo-che-bu 喻寒波掣逋; Devlet Vekili Muavini'ne (Fuzhengshi 副整事) Yu-han-mi-ling-bu 喻寒覓零逋; Devlet Vekili İkinci Vekili'ne (Xiaozhengshi 小整事) Yu-han-bo-chong 喻寒波充 derlerdi ve hepsi ülke işlerinden sorumluydu. Nazırlar kuruluna Shang-lun-che-bu-tu-qu 尚論掣逋突瞿 derlerdi⁹.

⁸ Bakınız: Li, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, s. 351-361.

⁹ *Xin Tang Shu*, s. 6071-6072. Ayrıca bakınız: *Jiu Tang Shu*, s. 5219. Memuriyetlerin yaklaşık olarak Çince-Tibetçe-Türkçe karşılığı ve ayrıntılı bilgi için bakınız: Huang Chi-Huei, *a.g.e.*, s. 10-11; Brandon Dotson, “Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law

Memurlarının mühür süslemeleri arasında, en rütbeli memur sese 瑟瑟¹⁰; ondan sonraki altın; sonraki altınla üslenmiş gümüş; sonraki gümüş; en altta bakıra kadar gider, ebatlarında farklılık olurdu. Onları kollarının önüne takarlar böylece hiyerarşileri belli olurdu¹¹.

Söylenene göre Tibetliler, otlakları takip ederek hayvancılık yaparlar, şehir ve surları ile küçük yerleşim yerleri olmasına rağmen oralarda oturmak istemezler, keçe çadırda yaşarlardı. Asilzadeler, Büyük fulu (Da fulu) 大拂盧 adında çadırda yaşar; bunlar, yüzlerce kişiyi barındırırdı¹²... Evleri engebesiz arazide⁹ olmakla beraber boyları birkaç metre idi¹³... Boylar, Küçük fulu'da (Xiao fulu) 小拂盧 yaşardı...¹⁴.

Küçük suçlarda suçlunun gözlerini oyarlar (gözünü çıkartırlar) veya ayakları ya da burnunu keserler yahut kırbaçla vurarak cezalandırırlar, bunlar memurun keyfine göre olup kesin bir kaide yoktu. Ceza evlerine gelince, birkaç metre derinliğindeki hücrenin içinde suçluyu hapsederler, 2-3 yıl sonra serbest bırakırlardı¹⁵.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre, Yeyan'ın (329-351) iktidarı zamanında Tuyuhunların devlet örgütlenmesi tamamlanmış kabul ediyoruz. *Jin Shu*'da Tuyuhunların siyasi bir güç olarak kaynaklarda kaydedilmeye başlanmasıyla ilkin memuriyet unvanı olarak Başkâtip (Zhangshi) 長史, Saray Danışmanı (Sima) 司馬 ve Generali (Jiangjun) 將軍 görüyoruz¹⁶. Daha sonraki devirlerde ise Kağan (Kehan) 可汗, Hatun (Kezun) 恪尊¹⁷, Başbakan (Chengxiang) 丞相,

---

and State and its Old Tibetan Antecedents”, Doktora Tezi, *Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford*, 2006, s. 223-224; Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 285-286.

¹⁰ Tibetlilerin altından daha değerli gördükleri bu maden çoğunlukla koyu mavi renkli lapis lazuli, kimi zaman sodalit, turkuaz ve üstelik safir anlamına da gelmekteydi, Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 287.

¹¹ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹² *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹³ *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6072. *Jiu Tang Shu*, s. 5219-5220'deki bilgiler yaklaşık olarak böyledir; sadece “ayakları kesilir” kaydı eksiktir.

¹⁶ *Jin Shu*, s. 2537-2538.

¹⁷ Hatun'un bozulmuş şekli olmalıdır. *Wei Shu*, s. 2240 ve *Zhou Shu*, s. 913'te kezun 恪尊; fakat *Bei Shi*, s. 3186'da muzun 母尊 olarak kayıtlıdır.

Bey (Wang) 王, Gong (rütbece beyin altı) 公, Yardımcı İdareci (Puye) 僕射, Bakan (Shangshu) 尚書, Bakan Yardımcısı (Shilang) 侍郎, Saray Koruması (Langzhong) 郎中, Vali Yardımcısı (Biejia) 別駕 görülmektedir¹⁸.

Tuyuhun'un "Kağan 可汗" unvanını kullandığı Çin kaynaklarında kayıtlıdır¹⁹ ancak Tuyuhun'un kağan unvanını kullanması tartışmalıdır, buradaki kullanım devlet başkanı değil bir boy beyi düzeyindedir veya Shiratori'ye göre büyük ihtimal sonradan eklenen bir bilgi olmalıdır²⁰. Daha sonraki beylerden Shuluogan (405-417 樹洛干), "Büyük Ordu Müfettişi 大都督", "Arabalı Atlı Büyük General 車騎大將軍", "Büyük Chanyu 大單于", "Tuyuhun Beyi 吐谷渾王" unvanlarını kendine almıştı. Halkını eğitti ve halkı istekli çalıştı. Onlar, Shuluogan'a "Wuyin Kağan 戊寅可汗" dediler²¹. Böylece Tuyuhunlar, Hunların devlet başkanı için kullandığı en yüksek unvan olan "chanyu"yu ve Kök-Türklerin devlet başkanı için kullandığı en yüksek unvan olan "kağan"ı kullandı.

Kağan unvanını, devlet başkanı düzeyinde kullanmaları Juan-juanların etkisiyle Kalü zamanında olmuştur. Bozkır geleneğinden gelen ve bu geleneği sürdüren Tuyuhunlar hem "chanyu" hem "kağan" unvanını kullanmışlardır.

Fulianchou'nun yönetimi sırasında Çin imparatoru onun için sancak, mühür ve kuşak gönderdi. Mühür ve kuşağı süs olarak üzerine takması için ona göndermiştir²². Tang zamanında İmparatorun memurunu göndererek Nuohebo'ya (635-663 諾曷鉢) unvanlar ile davul ve sancak verdiği kaynaklarda kayıtlıdır²³.

518 yılında Tabgaç Devleti'nden hareket eden Song Yun 宋雲, Hui Sheng 惠生 ve onlara eşlik edenler Çakılık'a vardıklarında Fulianchou'nun

¹⁸ *Wei Shu*, s. 2238 ve 2240; *Bei Shi*, s. 3184 ve 3185-3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297 ve 5300; *Xin Tang Shu*, s. 6224 ve 6626.

¹⁹ *Wei Shu*, s. 2233; *Bei Shu*, s. 3178; *Song Shu*, s. 2369-2370.

²⁰ Kurakichi Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", Çeviren: İbrahim Gökbakar, *Belleten*, IX, Sayı: 36, 1945, s. 497-504.

²¹ *Jin Shu*, s. 2541.

²² *Wei Shu*, s. 2239; *Bei Shi*, s. 3185.

²³ *Jiu Tang Shu*, s. 5300; *Xin Tang Shu*, s. 6226.

ikinci oğlunun (息) “Batıya İstikrar Getirme Generali 寧西將軍” görevinde bulunduğunu, şehri idare ettiğini, batıdaki halkları 西胡²⁴ himaye etmek için emrinde bulunan 3000 aile veya görevli olduğunu kaydetmiştir²⁵. Li Wenshi’ya göre, bu zamanlarda Tuyuhunlar büyük bir sahayı idare ediyorlardı [Türk devlet yönetiminin bir hususiyeti olan iki kanatlı yönetimi uyguladılar] ve iki kanatlı devlet yapısına sahiptiler. Batıdaki merkezleri Çakılık idi. Çakılık’taki bey doğudaki esas beye bağlıydı ve uyumlu çalışıyordu²⁶.

Achai (417-426 阿豺) döneminde onun anlattığı öğretideki ok motifinden²⁷ edebi olarak da bozkırlı devlet karakteri gördüğümüz Tuyuhunlar, Çin

²⁴ Luo Xin’e göre “batıdaki yabancılar”, Hoten’den ziyade etkilerini Tarım Havzası’nın büyük bölümüne yayan Akhunlardı. Bakınız: Luo Xin 罗新, “Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉”, *Zhongguo Shi Yanjiu* 中国史研究, 2001, 第 1 期, s. 48.

²⁵ Tuyuhunların ne zaman bu arazilerde hakimiyet kurduğu açık değildir. Bununla beraber Shiyin döneminde buralarda hakimiyet kurma ihtimalleri de vardır, bakınız: Matsuda Hsiao 松田寿男, “Tuyuhun Qianshi Kao 1-2 吐谷浑遣使考 (上下)”, Japoncadan Çinceye Çeviren: Zhou Weizhou, *Xibei Shidi* 西北史地, 1981, (2-3), 2. kısım, s. 91-93. Song Yun ve Hui Sheng’in seyahati için bakınız: K. Yıldırım, “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, 281-300; Tuyuhun Devleti’nin Çakılık ve Çerçen topraklarına ne zaman hakim olduklarına dair düşünceler için bakınız: Zhou Weizhou 周伟洲, *Tuyuhun Shi* 吐谷浑史, Guilin 桂林, 2006, s. 41-42; Luo, “Tuyuhun yu Kunlun Yu”, s. 47.

²⁶ Li, *Xichui Gudı yu Qiang Zang Wenhua*, s. 322. Zhou Weizhou, buradaki yapının iki kanatlı devlet teşkilatı olduğuna katılmaz. Ona göre Çakılık, Tuyuhun Devleti’nin batı bölgesindeki önemli bir yeridir. Bu bahiste çeşitli görüşler için bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 101.

²⁷ *Wei Shu*, s. 2235 ve *Bei Shi*, s. 3180’deki kayıtlara göre: “... (Achai) birdenbire hastalığa yakalandı, ölmek üzereydi, bütün evlatlarını ve kardeşlerini çağırtdı ve şunları söyledi: ‘Önceki efendimiz Arabalı Atlı (burada Shuluogan’dan bahsediyor) 車騎, kendi evladı Qian’dan 虔 vazgeçti, tahtı şahsıma verdi. (Şimdi) önceki efendimizin yaptığını nasıl olurda unuttur ve kimsenin rızası olmadan Weidai’ya 緯代 tahtı verebilirim! Bundan dolayı tahta Mugui geçmesi uygundur’. Achai’yın 20 tane oğlu vardı, en büyüğü Weidai’di. Achai keza (oğullarına) şunları nasihat verdi: ‘Hepiniz bana birer ok getirin ve onları önüme koyun’. Ardından aynı ammeden kardeşi Muliyan’e 慕利延 şunları söyledi: ‘1 tane ok al ve onu kır’. Muliyan 1 tane ok alıp kırtdı. (Achai konuşmasını sürdürdü) ‘19 tane ok al ve kır’. [Muliyan (bu kez okları) kıramadı. (Takiben) Achai şunları söyledi: ‘Farkına vardınız mı? Yalnız olanı kırması kolaydır (ama) çok olanı kırması zordur. Birlik olursanız ülkeniz güçlü ve sağlam olur’. (Achai) sözlerini bitirdikten sonra öldü. Mugui, onun yerine tahta çıktı.’. Türk tarihinde buradaki anlatılanlara benzer kayıtlar vardır. Mesela, Oğuz Kağan Destanında Oğuz’un evlatları ve torunlarına kullanılmıştır; *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr* adlı eserde Tuğrul Bey’e atfedilmiştir, bakınız: S. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, 2015, s. 91 ve Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 2016,

kaynaklarının ifadesiyle: şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmazlardı, otlakları takip ederler keçe çadırda yaşarlardı²⁸.

Çin kaynaklarına göre “Tuyuhun ülkesinde düzenli vergi yoktu. Gelirleri sağlanmadığında zengin ailelerden ve tüccarlardan tedarik edilir, yeteri kadar alır, daha fazlasını almazlardı.”²⁹. Gerçekte Tuyuhunlar, büyük ve güçlü devletlerin yaptığı gibi idareleri altına aldıkları halklardan ve şehirlerden çeşitli vergiler alıyordu. Tuyuhun Devleti’nde yaşayan halkın vergisinin bir kısmı merkeze gönderilirdi, diğer kısmının zengin aileler ve tüccarlara ait olduğu görülüyor. Zenginlerden ve tüccarlardan alınan vergi devlet işlerinde kolaylıklar sağlamış olmalı ancak bu durumun bir etkisi olarak onlar devlet içinde söz sahibi olmuş yani güçlenmişlerdir. Ayrıca Tuyuhunların, Qiang beylerinden zenginlerinden ve tüccarlarından düzenli vergi aldıkları ve bazı olağan üstü durumlarda vergi ve insan gücü temin ettiklerini düşünüyoruz³⁰.

Tuyuhun töresine göre birisini öldüren veya at çalan ölüm cezasına çarptırılırdı. Diğer suçlardaysa suçlarının bedeli olarak mallarına el koyulurdu³¹. Bir başka cezaya göre ise suçun niteliği dikkate alınarak bir tür aletle vurulurdu. İdam cezasına çarptırılan kişi hayvan tüylerinin ezilip birleştirilmesi (ince tabakalı) ile elde edilen bir şekli başına geçirmek zorundaydı. Kayayı (veya taşı) yüksekte ona atarlardı.”³².

Yukarda görüldüğü üzere Tuyuhunların memuriyetleri Tibetlilerle aynı değildir. Bununla beraber Tuyuhunlar devletin zirvesinde, Türklerin kullandığı Chanyu, Kağan ve Hatun gibi Türk unvanlarını kullanmışlardır. Yine birçok Çince unvanı da kullanmışlardır. Bu sebeple bu konuda Tuyuhun-Qiang (Tibet) benzerliğine rastlanmamıştır.

---

s. 160; Moğolların Gizli Tarihinde, Cengiz’in büyükannesi *Alan-ho’a* çocuklarına kullanmıştır, bakınız: Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 2010, s. 7-8.

²⁸ *Jin Shu*, s. 2537; *Wei Shu*, s. 2234 ve 2240; *Bei Shi*, s. 3179 ve 3185-3186; *Nan Qi Shu*, s. 1026; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, 1978; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224. Ayrıca *Nan Qi Shu*, s. 1026’da şu kayıt vardır: Bilahare yavaş yavaş evler inşa ettiler ancak halk keçe çadırları hareket ettirebildikleri evler olarak kullanmayı sürdürdü.

²⁹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

³⁰ Matsuda, *a.g.e.*, I. kısım, s. 92-93.

³¹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

³² *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shu*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

Cezai yaptırımlar konusunda da bir Tuyuhun-Qiang (Tibet) benzerliğine rastlanmamış; aksine bozkırlı Türk devletlerinde gördüğümüz “at çalana ölüm cezası (veya çok ağır ceza alması) verilmesi”³³ gibi bir cezai yaptırım Tuyuhunların Türk geleneğinden geldiğine dair bir kayıttır.

Giyim Kuşam

Tibetilerde

Elbiseleri hep keçe ve deriden idi, iyi görünmek için yüzlerini kızıla boyarlardı³⁴. Kadınları saçlarını örüp arkada sıkıca bağarlardı³⁵.

“... (Yazlık meskenin) içinde kıymetli metallerle süslenmiş yüksek bir yüksek bir platform (balkon) vardır. Zampu altından işlemeli ejderha, kaplan, ve panter motifli çadırda oturmaktadır. Kıyafeti, kaba işlemezdi; başlığı şafak kızzılığı renginde; kılıcı kaliteli metaldendi.”³⁶.

Tuyuhunlarda

Tuyuhunlar uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽³⁷, başlık³⁸ takarlardı³⁹. Erkeklerin elbisesi (yüksek ihtimalle resmi törenlerde kullanılan kıyafetlerdi) Çin’dekilerle aşağı yukarı aynıdır⁴⁰. Keza, kısa kollu elbise 小袖袍 ve dar paçalı pantolon 小口袴 giyerdi⁴¹.

Tuyuhun beylerinin giyim kuşamları bahsinde şu kayıtlar mevcuttur: “Kualti, saçını topuz şeklinde yapıp kuş tüyü⁴² ve inci takardı. Siyah başlık kullanırdı. Altından aslan işlemeli yatakta otururdu 坐金獅子牀.”⁴³.

³³ *Tong Dian*, s. 5404; *Ce Fu Yuan Gui*, s. 11138; A. Taşağıl, *Gök-Türkler 1-2-3*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 98 ve 112.

³⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

³⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

³⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6103. Ayrıca bakınız: Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 284.

³⁷ Uzun etekli başlık adı verilmesinin nedeni bu ürünün; başlığın kenarından aşağıya doğru sarkması, gaz bezi gibi ince olması ve hafif, küçük ağ/fileye benzer biçimde olmasındandır.

³⁸ Yüz örtüsü veya yüzü koruyucu bir çeşit örtüdür. Başlığa takılır böylece binek üzerinde giderken toz fırtınalarına karşı yüzü korur.

³⁹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1978; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁴⁰ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842.

⁴¹ *Liang Shu*, s. 810.

⁴² Kuş tüyü veya otsu bitkilerin parlak çiçekleri.

⁴³ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shu*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842.

Kadınlar; başlarına süs olarak altın renginde çiçek **金花** takarlardı. Saçlarını örerek arkada toplarlardı. İnciler ve deniz kabukları süslemede kullanırdı, bu süsleri kullanma miktarı zenginliğin ve asilliğin ifadesiydi. Kağanın eşine “hatun” denirdi. Kumaş dokur etek giyerler, ipek kullanarak uzun elbise yaparlardı, saçlarını arkada örler, keza başlarına altın renginde çiçek başlık **金花冠** takarlardı⁴⁴.

Giyim kuşam özellikleri karşılaştırıldığında kadınların saçlarını örmesi dışında Tuyuhun, Qiang (Tibet) benzerliği yoktur.

Sosyal Hayat, Cenaze Töreni, Din, Yemin Töreni

Tibetlilerde

Tibetlilerin ziyafetine katılan soylulardan; yabani yak öküzü (liniu) **犛牛**⁴⁵ sürmeleri, ok atmaları istenir, böylece yemek yemeye başlanırdı⁴⁶.

Genç ve güçlülere değer verilir; zayıflar ve yaşlılar hakir görülürdü. Anne çocuklarına değer verirken; çocuklar ise babalarından üstündü. Giriş ve çıkışlarda önce gençler; sonra ise yaşlılar şeklinde idi. Ölen askere değer veriler, geride kalan ailesini yüksekte tutarlardı; mağlup düşüp kaçanın ise utanç içinde olması için başına tilkikuyruğu asarlardı (tilki gibi korkak olduğunu göstermek için)⁴⁷.

Anne babaları öldüğünde saçlarını keser; lacivert renkten (çok koyu mavi yani siyaha yakın) yüzlerine sürerler; elbiselerini hep siyah giyerlerdi. Ölüyü gömdükten sonra yas elbiselerini çıkartırlardı. Zanpu öldüğündeyse adamlarını onunla beraber gömerlerdi; yine elbiseleri, değerli eşyaları ile bindiği atı kullandığı yay ve kılıcı ile beraber toprağa verilir. Ardından mezarın üstüne bir büyük oda inşa ederler, tepecik oluştururlar (tümsek yaparlar), çeşitli ağaçlar dikerek atalara kurban alanı yaparlardı⁴⁸. Koyun ve sığır eti yetiştirirler, merkep ve at eti yemezlerdi. Halktan ölen olduğunda ise sığır ve at

⁴⁴ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810 ve *Nan Shi*, s. 1978; *Zhou Shu*, s. 912-913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁴⁵ Tibet ve Kök Nur yaylalarında yetiştirilen bir çeşit sığır.

⁴⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁴⁷ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁴⁸ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072-6073.

kurban edilerek ölünün yanına gömülür, sığır ve atların başları da mezarın üstüne yığılırdı⁴⁹.

Evrendeki ruhlara ve şamanlara (巫/巫覡) saygı gösterir, Yuandi'yi 獯豸⁵⁰ büyük ilah olarak kabul ederlerdi⁵¹. Budizm'in kaidelerini benimser, küfürü alışkanlık haline getirmişlerdi. Ülke meseleleri karar için Budist rahipler iştirak etmesi zorunluydu. Çoğunluk yay 弓, bıçak (kama) 刀 taşırdı. Sarhoş oluncaya kadar içilmezdi. Kadınlar siyasete karışmazdı⁵².

Zanpu ile onun memurları yılda bir kez tanrıların önünde küçük yemin töreni yaparlar, koyun, köpek ve maymun kurban ederler; üç yılda bir kez büyük yemin töreni yaparlardı. O gece, sunak alanında ziyafet verilirdi. Köpek, at, öküz ve merkep kurban ederlerdi. Her birinin ayakları kınılır, bağırsakları çıkarılır ve törende bulunanların önüne konurdu. (Sonra) büyücü tanrıya şöyle dua ederdi: “Yemininden dönen ayı bu kurbanlar gibi olsun”⁵³.

Erken dönemde Qianglar üzerine *Hou Han Shu*'daki bir kayıta: “Baba ölünce üvey anneleriyle evlenirler, kardeşleri öldüğüne yengeleriyle evlenirler, bu nedenle ülkelerinde kimse dul kalmazdı, nüfusları da hızlı çoğalırdı.”⁵⁴.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre Tuyuhunlar, Ok atmada mahirdiler. Halk av yapmayı severdi. Et ve kıymız onların temel besin kaynağıydı⁵⁵.

Evlilik geleneklerine göre zengin aileler bol miktarda kalın verir, bunu karşılayamayanlar ise kızı kaçırırdı⁵⁶. Babalarının ölümünde üvey anneleriyle,

⁴⁹ *Tang Huiyao*, s. 1729

⁵⁰ Bahsi geçen tanrı hakkında net bir bilgimiz bulunmuyor; ancak Huang Chi-Huei onun “Bon” dinine ait bir ilah olabileceğini düşünür, bakınız: Huang Chi-Huei, *a.g.e.*, s. 14.

⁵¹ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁵² *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁵³ *Xin Tang Shu*, s. 6073. Bu tören hakkında ayrıca bakınız: *Jiu Tang Shu*, s. 5220.

⁵⁴ Qiangların kültürü için bakınız: *Hou Han Shu*, s. 2869. Ayrıca bakınız: Adgüzel, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁵ *Jin Shu*, s. 2537; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁵⁶ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shi*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224. *Jin Shu*, s. 2538'deki kayıt kız kaçırma, zengin ailelerin yaptığını söyler ancak buradaki kayıt hatalıdır.

ağabeylerinin ölümlerinde yengeleriyle evlenirlerdi⁵⁷, “Türklerle adetleri aynıydı.”⁵⁸.

Tuyuhunlar’da ölen kişiler hep gömülürdü⁵⁹. Yas törenlerinde uyulması gereken kılık kıyafet kuralları vardı. Cenazeyi defnettikten sonra cenaze işlemi sona ererdi⁶⁰.

Tuyuhunların Budizme meyylediği açıktır. Tuyuhun ülkesinde Budizme dair en açık kayıtlar Shiyin döneminde ortaya koyulmuştur, nitekim kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre onun ülkesinde Budizm inancı olduğuna dair kayıtlar vardır⁶¹. Fulianchou⁶² ve Kualü⁶³ dönemlerinde de Tuyuhunlar tarafından istenen Budizmle ilgili çeşitli taleplere rastlarız.

Sosyal hayat, cenaze töreni, din, yemin töreni özellikleri incelendiğinde herhangi kültür etki ve tesiri göze çarpmıyor; aksine büyük farklılıklar var: Tuyuhun-Tibet cenaze törenindeki en büyük fark Tibetlilerde ölen kişinin yanına birinin (birilerinin) gömülmesidir. Yine Tibetliler Yuandi’yi büyük ilah olarak kabul ederken; Tuyuhunlarda böyle bir inanış görünmüyor. Budist rahiplerin onayı alınmadan devlet işlerinin devam etmemesinden Tibet ülkesinin aslında bir teokratik devlet karakteri taşıdığını düşünebiliriz. Budizmin her iki ülkede de olması ise Tuyuhunların Qianglaşma delalet etmez çünkü Budizm dini Asya coğrafyasında birçok millete etki etmiştir.

Hayvancılık ve Yetiştirilen Ürünler

Tibetlilerde

Yetiştirdikleri hayvanlar arasında yabani yak öküzü (liniu) 犛牛, sığır 牛, domuz 猪 (彘), köpek 犬, koyun 羊, at 馬 ve “gök” faresi 天鼠 vardı.

⁵⁷ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁵⁸ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842. *Tong Dian*, s. 5165’teki kayıta farklılık vardır. Bu kayıt; Tuyuhunların, Beidi 北狄 ile benzer geleneği olduğunu söyler. Türklerin ve Tuyuhunların evlenme gelenekleri için bakınız: G. Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 58, 2015, s. 516 ve 519.

⁵⁹ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁶⁰ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁶¹ *Liang Shu*, s. 810.

⁶² *Liang Shu*, s. 810.

⁶³ *Nan Shi*, s. 215.

Onun (gök faresi) derisinden kürk veya deri giysi yaparlardı. Çeşitli arpa, buğday ve fasulye yetiştirirlerdi⁶⁴.

Tibetlilerin ordusunda onları bozkır halklarından ayıran bir ürünü vardı: “zincir zırhları”. Bunlar, askerler ve atlar için kullanılırdı. Darbelere karşı dayanıklı oldukları için Tang Devleti kayıtlarında övgüyle bahsedilir⁶⁵. “Tibetlilerin zırh ve miğferleri çok kalitelidir. Bunlar gözler hariç tüm vücudu sarar, güçlü yayla ve kılıçlar bunlara zarar veremezdi.”⁶⁶.

Onların madencilikte ileri oldukları Çin kaynaklarında dikkat çekmektedir. Keza topraklarına altın, gümüş, bakır, kalay gibi değerli madenlerin çok olduğu kayıtlarda vardır⁶⁷.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre onların ordularında savaşlarda kullanılan bıçak (kama) 刀, yay 弓, malzemesi deriden elde edilmiş zırh 甲 ve mızrak çeşitleri 稍 bulunmaktaydı⁶⁸.

Tuyuhun ordusunda kullanılan “At Sirtında Marş 馬上樂” kaynaklarda geçmektedir. Bunlar asker marş ve türküleri olmalıdır⁶⁹.

Tarihi kaynaklarda Tuyuhunların iyi atlarından bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi, Kök Nur Gölü havalisinde yetiştirdikleri tay ve at çok iyiydi, bunlara “ejderha türü 龍種” denirdi. İkincisi, ünlü “Kök Nur mavimsi beyaz renkli (soluk kılı) at 青海驄”⁷⁰. Üçüncüsü, “Sichuan atı 蜀馬”⁷¹ idi. Son olarak Tuyuhunlar, Çin’deki hanedan tarihi kaynaklarında “dans eden at 舞馬” olarak kaydedilen, törenlerde kullanılan at gönderirdi⁷². Topraklarında ayrıca

⁶⁴ *Jiu Tang Shu*, s. 5220. Ayrıca bakınız: *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁶⁵ Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 289-292.

⁶⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6073.

⁶⁷ *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072, 6074; Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 284.

⁶⁸ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁶⁹ *Jiu Tang Shu*, s. 1071-1072. Tuyuhunların at sirtında marşı Çin’e taşınmış ve Çin müzik kültürüne çok büyük zenginlik kattı. Bu marşlar çeşitli törenlerde kullanıldı, bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 134-135 ve Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 156.

⁷⁰ *Wei Shu*, s. 2240-2241; *Bei Shi*, s. 3186; *Liáng Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1977; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁷¹ *Jin Shu*, s. 2538.

⁷² Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 57-58 ve 114-115.

“yabani yak öküzü (maoniü) 犛牛”⁷³, “katır 騾”, çok sayıda “papağan 鸚鵡” beslerlerdi⁷⁴.

“Onlar tarım yapmayı biliyordu”⁷⁵, toprakları “arpa 大麥” yetiştirmeye el veriliydi. Çok miktarda “turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁”, nispeten de “fasulye ve darı 菽粟” vardı⁷⁶.

Qiang halkı, Han Devleti zamanında Hehuang 河湟 civarında kendi tarım faaliyetlerini geliştirmişti⁷⁷. Tuyuhunlar ilk zamanlar bozkır yaşam tarzına sahipti ancak bir süre sonra Qiangların “yarı tarım yarı hayvancı” yaşam tarzından birtakım etkiler kabul ettiler. Bundan şikayetçi olmadılar⁷⁸. Onların (tarım) aletleri 器械⁷⁹ ve (Tören) elbiseleri⁸⁰ Çin ile neredeyse aynıdır⁸¹.

Yetiştirilen ürünler karşılaştırıldığında da Tuyuhunların kültürel bir değişime uğradığına dair açık bilgi bulamıyoruz.

Sonuç

Tuyuhunların hangi etnik kökene sahip olduğu günümüzde de tartışmalara açıktır ancak Çin kaynaklarını incelediğimizde Tuyuhunların Türk kültür özelliklerine göre açıklandığını görmekteyiz. Mesela Oğuz Kağan Destanı’ndaki ok anlatısı, iki kanatlı devlet yönetimi, chanyu, kağan ve hatun unvanlarını kullanmaları. Bozkır kültürü özellikleri; cinayet işleyen ve at çalan kişinin cezasının ölüm olması veya çok ağır cezalar alması, düğün geleneği (kız evine kalın verilmesi, leviratus geleneği), yeme içmede kırmızı ve et kullanmaları, giyim kuşamın benzerliği, ölen kişinin gömülmesi...

⁷³ Tibet ve Kök Nur yayalarında yetiştirilen bir çeşit sığır. *Jin Shu*, s. 2538, *Sui Shu*, s. 1842, *Jiu Tang Shu*, s. 5297’de maoniü; *Xin Tang Shu*, s. 6224, *Wei Shu*, s. 2240, *Bei Shi*, s. 3186 ve *Zhou Shu*, s. 913’te liniu 犛牛 olarak kaydedilmiştir.

⁷⁴ *Wei Shu*, s. 2241; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁷⁵ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁷⁶ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1977; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jin Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁷⁷ Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 119.

⁷⁸ Matsuda, *a.g.e.*, 1. kısım, s. 93.

⁷⁹ Zhou Weizhou burdaki aletleri tarım aleti olarak değerlendiriyor, bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 120.

⁸⁰ Tören elbisesi olduğunu düşünmekteyiz. Halk günlük hayatta bozkırlı yaşama uygun olacak kılık kıyafet kullanmış olmalı.

⁸¹ *Sui Shu*, s. 1842.

Neticede Tuyuhunların kültürünün Türk kültürü ile benzerliği açıktır. Ancak dikkat edilmelidir ki etnik yapıları hakkında daha çok materyale ihtiyacımız vardır. Çünkü bir topluluğun aynı kültür özelliklerini taşıması onların aynı etnik kökene sahip olduklarını göstermez, mesala Kitan halkı Türk kültür özelliklerini taşırlar ancak özünde Moğoldurlar.

Tuyuhunların içinde birçok Türk topluluğu vardı. Mesela Tuyuhunlar ilk zamanlardaki göçlerinde çeşitli Hun boylarını hakimiyetleri altına aldılar. Devletleşmeleriyle beraber Hun bakiyelerinden Xia Beyliği'nin hanedan ailesi Helianları, Kuzey Liang Devleti halkından bazı grupları ve hakimiyetleri sona erdikten sonra Tuyuhunlara sığınan Tabgaç yönetici topluluğu ve çeşitli grupları da. Batı Qin Beyliği Xianbeilerden Qifu ailesi ve mirasına da bünyelerine kattılar. Ayrıca Yifu ve Qihanları da içlerine aldılar. Böylelikle insan gücüne sahip oldular, iktisadi gelişim gösterdiler. Başlangıçta Qiangların üzerinde de hakimiyet kurmuşlardır. Tuyuhunlar göçe ilk başladıklarında sayıca az görünmeler de yabancı bir coğrafyada benliklerini koruyabildiler ki bu ancak nüfusça gelişim göstermeleriyle açıklanabilir.

Çeşitli kültür dairelerinde veya etrafındaki toplulukların bazı küçük benzerlikler göstermesi tabiidir, ancak "Tuyuhunların Qiang kültürünü özümledikleri veya onların Qianglaştıkları, Tuyuhun Devleti'nin Qiang asıllı bir Tibet devleti olduğu" gibi görüşlerin bir karşılığı yoktur, bu türden görüşler zorlamadır en nihayetinde tarihi hakikatlerle çelişir. Tuyuhunlar Türklerle benzer gelenek göreneğe sahipti ama Qianglarla değil.

Kaynakça

Jin Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Wei Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Song Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Nan Qi Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Liang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Zhou Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Sui Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Nan Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Bei Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Jiu Tang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

- Xin Tang Shu*, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
- Tang Huiyao*, Zhongwen yay., 1978.
- Tong Dian*, Zhonghua baskısı, Pekin, 1992.
- Ce Fu Yuan Gui*, Fenghuang Baskısı, 2006.
- Zizhi Tongjian*, Zhonghua baskısı, Pekin, 1997.
- BECKWITH, Christopher I., *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.
- Dotson, Brandon: “Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law and State and its Old Tibetan Antecedents”, Doktora Tezi, *Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford*, 2006.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995.
- Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009.
- ENES, Adıgüzel, *Tibet Yüksek Dağların Konargöçer İmparatorluğu*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2024.
- GÖMEÇ, S., *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, 2015.
- GUMILEV, L. N., *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002.
- Gündüz, Tufan, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 2016.
- Huang Chi-Huei, “T’ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1970.
- Li, Wenshi 李文实, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001.
- LUO, Xin 罗新, “Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉”, *Zhongguo Shi Yanjiu 中国史研究*, 2001, 第 1 期, s.43-52.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s.507-522.

- Matsuda Hsiao 松田寿男, "Tuyuhun Qianshi Kao 1-2 吐谷浑遣使考 (上下)", Japoncadan Çinceye Çev. Zhou Weizhou, *Xibei Shidi 西北史地*, 1981, (2-3).
- ORSOY, Sema, "Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilimdalı Doktora Tezi*, Ankara, 2013.
- ÖGEL, B., "Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-Çi'ler", *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957, s.247-278.
- ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 2015.
- SHIRATORI, Kurakichi, "Kaghan Unvanının Menşei", Çev. İbrahim Gökba-
kar, *Bellekten*, IX, S. 36, 1945, s.497-504.
- VÁSÁRY, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. Dr. İsmail Doğan, İstanbul, 2007.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler 1-2-3*, Ankara, 2012.
- TEMİR, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 2010.
- TOK, Zeki, "Tuyuhun Tarihi (MS. III-VII. Yüzyıl)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2020.
- YANG, Jianxin 杨建新, MA Manli 马曼丽 ve diğerleri: *Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史*, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990.
- YILDIRIM, Kürşat, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, 281-300.
- ZHOU, Weizhou 周伟洲, *Tuyuhun Shi 吐谷浑史*, Guilin桂林, 2006.